

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА В АКАДЕМІЧНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ (1894–1914 рр.)¹

У статті представлено комунікативний вимір діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) періоду головування в ньому Михайла Грушевського. На основі оригінальних перошоджерел розкрито форми і напрями зав'язків товариства з академіями наук, освітніми і науковими інституціями державного і громадського рівнів. Вузькоспеціалізовані канали інформації у формі книжкового обміну доповнювалися персональними контактами учених. Встановлено, що основним каналом циркуляції видань НТШ був академічний книжковий обмін. Доведено, що дискримінаційні митні тарифи на україномовні видання і цензурні процедури спрямовувалися на обмеження ввозу україномовних видань з Галичини до Росії. У кількох містах Росії українські книгарні функціонували епізодично. Стандартні науково-комунікаційні канали зв'язували НТШ з західноєвропейськими і почасти з американськими науковими інституціями. Обмін інформацією з ними здійснювався за посередництва низки міжнародних спеціалізованих асоціацій. Циркуляція видань НТШ та суто інформаційних матеріалів про його діяльність сприяли інституціоналізації української науки.

147

Ключові слова: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, наукова періодика, академічна комунікація, книгообмін, книгарні.

Научное общество им. Т. Шевченка в академическом информационном пространстве (1894–1914 гг.)

В статье представлены коммуникативное измерение деятельности Научного общества имени Т. Шевченко (НОШ) периода председательства в нем Михаила Грушевского. На основе оригинальных первоисточников раскрыты формы и направления связей общества с академиями наук, образовательными и научными учреждениями государственного и общественного уровней. Узкоспециализированные

¹ Для цитування: Зайцева З. Наукове товариство ім. Шевченка в академічному інформаційному просторі (1894–1914 рр.) // Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент: збірка наукових праць. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2017. Том 5. С. 147-157.

каналы информации в форме книжного обмена дополнялись персональными контактами ученых. Установлено, что основным каналом циркуляции изданий НОШ был академический книжный обмен. Доказано, что дискриминационные таможенные тарифы на украиноязычные издания и цензурные процедуры направлены на ограничение ввоза украиноязычных изданий из Львова в Россию. В нескольких городах России украинские книжные магазины функционировали эпизодически. Стандартные научно-коммуникационные каналы связывали НОШ с западноевропейскими и отчасти с американскими научными учреждениями. Обмен информацией с ними осуществлялся при посредничестве ряда международных специализированных ассоциаций. Циркуляция изданий НОШ и сугубо информационных материалов о его деятельности способствовали институционализации украинской науки.

Ключевые слова: Научное общество Т. Шевченко, научная периодика, академическая коммуникация, книгообмен, книжные магазины.

148

T. Shevchenko Scientific Society in the Academic Information Space (1894-1914)

The article presents a communicative dimension of the activity of the Scientific Society Shevchenko during the presidency of Mikhail Hrushevsky. Based on the original sources, the forms and directions of the society's connections with the academies of sciences, educational and scientific institutions of the state and public levels are revealed. Narrowly specialized channels of information in the form of book exchange were supplemented by personal contacts of scientists. It is established that the main channel for circulation of Scientific Association Shevchenko publications was academic book exchange. It is proved that discriminatory customs tariffs on Ukrainian-language publications and censorship procedures are aimed at restricting the import of Ukrainian-language publications from Lviv to Russia. In several Russian cities, Ukrainian bookstores functioned sporadically. The standard scientific and communication channels connected Scientific Association Shevchenko with Western European and partly with American scientific institutions. Exchange of information with them was carried out through the mediation of a number of international specialized associations. The circulation of Scientific Association Shevchenko publications and purely informational materials about his activities contributed to the institutionalization of Ukrainian science.

Keywords: *Scientific Association of Shevchenko, scientific periodicals, academic communication, book exchange, bookstores.*

Науковому товариству ім. Т. Шевченка у Львові (НТШ) присвячено значний пласт досліджень, які відображають основні етапи та напрями його багатогранної діяльності. Значна частина з них присвячена т. зв. «золотому періоду» історії Товариства, коли воно діяло під головуванням видатного організатора національної науки М.С. Грушевського. Проте цілісних досліджень, автори яких би спеціально досліджували такий аспект діяльності товариства як інтеграція наукового доробку його членів у світовий науково-інформаційний простір, до сьогодні маємо одиниці. Наприкінці 1980-х рр., аналізуючи видавничу діяльність НТШ в міжнародному контексті, О. Купчинський висловив припущення про можливість опрацювання даної теми у монографічному форматі [5, с. 23]. З того часу тема не набула популярності і залишається епізодично висвітленою.

Метою даної статті є окреслення процесу входження у світовий академічний простір Наукового товариства ім. Шевченка, у результаті діяльності якого утворився різногалузевий науково-дисциплінарний комплекс наукової інформації про Україну, її народ і культуру. Під інформацією в даному дослідженні розуміється українознавчий комплекс знань, придатний і доступний для транслявання переважно у формі наукових статей, збірників наукових праць, серійних і монографічних видань. До уваги береться, що сфера науки не належить до широкої масової комунікативної системи. Їй властиві вузькоспеціалізовані потоки інформації. Однак українська ситуація надавала проблемі трансляції наукового знання політичного забарвлення, що ускладнювало його неупереджене сприйняття у Росії. Включення НТШ у різноманітні форми комунікативних відносин реалізовувалися у багатоваріантних формах, які можна звести до наступних дуальностей: формально-офіційні і особисті, усні й письмові, професійно-спеціалізовані і розраховані на широкий суспільний резонанс.

Просування історіографічних концепцій, етносоціальних ідей та народознавчих розробок вчених НТШ відбувалося шляхом участі у конференціях, наукових з'їздах, розміщення публікацій в іншомовній науковій періодиці. Зокрема члени НТШ запрошувалися на з'їзди польських, чеських, сербських медиків, російські археологічні з'їзди,

міжнародні конгреси антропологів та археологів, американістів. Так, у XVI Міжнародному з'їзді американістів, який відбувся у Відні 1908 р., брав участь З. Кузеля. Найчастіше наукові здобутки НТШ на міжнародних форумах репрезентували, І. Горбачевський, І. Пулюй, Є. Озаркевич, С. Смаль-Стоцький, В. Гнатюк, Ф. Вовк, М. Кордуба, З. Кузеля. Загалом включення учених та їх асоціацій у різноманітні форми комунікативних відносин реалізовувалися у багатоваріантних формах.

Цілком зрозуміло, що актуальним завданням для засновників НТШ було поширення інформації про його діяльність у російській частині України. Зауважимо, що тут інтерес до видань товариства стимулювався науковими потребами університетської професури, особливо істориків і філологів. Нами з'ясовано, що *Записками НТШ* цікавилися історики – професори Новоросійського (Одеського) університету Олексій Маркевич, Іван Линниченко, Варшавського університету – І. Філевич, Петербурзького – Володимир Перетц, Св. Володимира (Київського) – Митрофан Довнар-Запольський. Останній даючи оцінку виданню, зазначав, що *Записки НТШ* «прекрасный орган, до которого мы еще не дожили» [4, с. 65]. Сталий інтерес до видань НТШ мав Агатангел Кримський та ін. Ознайомившись з томами, що вийшли за редакцією М. Грушевського, вони бажали мати титульний періодичний орган у власній бібліотеці.

Вільного ходу наукові видання з австрійської Галичини до Росії, як на це сподівалися фундатори НТШ (приміром, Олександр Кониський, оцінюючи перспективи *Записок НТШ* у Росії, вважав, що російська цензура їх пропустить, оскільки зміст публікацій «зовсім об'єктивний, розважний і до сучасної політики зовсім байдужий» [1, с. 346], не мали. Спрацьовував механізм перлюстрації кореспонденції, фільтрації й вилучення «шкідливої» за оцінкою офіціозу літератури, звуження кола її поширення. Приватні особи, особливо ті, що не мали професорської посади, могли отримувати видання НТШ лише за спеціальним дозволом Київського Тимчасового комітету у справах друку, чинного в українських адміністративних одиницях, або Окремого цензора з іноземної цензури (Петербург, Київ, Одеса та ін.).

Системності інформування наукової спільноти про діяльність товариства надала така традиційна форма як книгообмін з іншими

академічними інституціями. Його організація, зазвичай є технічною справою, яку виконують працівники видавництв чи бібліотек. Для НТШ, як новоствореної наукової установи, ця справа виявилася не з легких. Українці не мали національної бібліотеки ні у Галичині, ні у Наддніпрянській Україні. Вона власне сформувалася у НТШ. Організацію комунікативних функцій брав на себе М. Грушевський. З 1894 р. він виконував обов'язки редактора титульного видання Товариства – *Записок НТШ*, а упродовж 1897–1913 рр. був його беззмінним головою.

Завдяки включенню у систему наукових корпоративних зчеплень сталий обмін виданнями НТШ здійснювався з 8 університетами – Київським, Одеським, Харківським, Московським, Петербурзьким, Дерптським, Казанським, Варшавським та двома інститутами – Історико-філологічним ім. Безбородька у Ніжині й Лазаревським Східним у Москві, десятками російських наукових товариств історичного, краєзнавчого, географічного, археологічного, природознавчого спрямування, вченими архівними комісіями, статистичними комітетами, губернськими земствами. Від Петербурзької Академії наук та Віденської НТШ отримувало по 5 назв видань, від Краківської – 19 [підрах. за: 8, 1905. – Ч. 21. – с. 30–39].

Однак обмін, що здійснювався шляхом використання вузько-організаційних наукових каналів не забезпечував широкої і вільної циркуляції українських видань на книжковому ринку. Лише після двох листів М. Грушевського до міністра внутрішніх справ Росії П. Святополка-Мірського перший том україномовної *Історії України-Руси*, який вийшов у 1898 р., потрапив у 1905 р. до крамниць. Інформуючи про це загальні збори НТШ, Грушевський висловив припущення, що певну імунізацію його україномовній праці створила видана російською мовою коротка історія України, тобто *Очерк истории украинского народа*. Припускаємо, що це російськомовне видання праці Грушевського було дозволене властями на знак ювілейної дати – 250-річчя Переяславської ради. У книгарнях воно з'явилося влітку 1904 р.

Хоча дискримінаційні укази щодо української мови втратили чинність восени 1905 р., уряд подбав, щоб і надалі зберігалися перешкоди ввозу друкованої в Галичині української книги до імперії. З березня 1906 р. почала діяти нова митна угода між Росією та Австро-Угорщиною, за якою українські видання при ввезенні до Росії

обкладалися митом у двічі більшим, ніж раніше. Транспортування великих партій галицьких видань до Росії стало проблематичним. Високе мито на українські видання тягнуло за собою підвищення роздрібних цін, що звужувало циркуляцію української книги у Росії. За подвійною ціною, зазначав Грушевський, книжку може купити хтось з аматорів, але широкого обігу вона не набуде [2, с. 344].

152 — Митна угода була укладена на десять років, зміст її пунктів був засекречений, що ускладнювало боротьбу за її скасування. Міністерство фінансів Росії, до якого НТШ звернулося за роз'ясненнями щодо високої ставки мита на галицькі українські видання, відповіло навесні 1906 р, що вони зараховуються до російськомовних видань, друкованих за кордоном, на які мито, з точки зору протекціоністської політики, має бути високим. Фактично українські видання прирівнювалися до російськомовних й відповідно обкладалися вищим митом, ніж видання будь-якого іншомовного походження. За цією логікою на друковані у Австро-Угорщині видання, приміром польською мовою, не поширювалася дія нових митних тарифів. Формально угода начебто мала захистити видавничу справу у Росії від конкуренції з закордонними російськомовними виданнями. Тут спостерігається фактичне невизнання української мови і зведення її до російської.

Угода мала таємний характер, тому прояснення її підстав, а відтак і шансів скасування забрало багато часу і сил й тривало кілька років. За дорученням М. Грушевського у Петербурзі справою опротестування правомірності збору підвищеного мита з українських видань займався адвокат М. Дубяга, однак всі заходи щодо врегулювання митних тарифів залишилися без позитивних наслідків. Проблема набула виразно культурно-дискримінаційного характеру. Окрім цензурного між українцями постав ще митний кордон.

З метою поширення інформації про видання НТШ за межі суто академічної сфери було прийнято рішення давати огляди їх змісту у пресі, зокрема в газеті Рада й інших періодичних україномовних виданнях. *Літературно-науковий вісник*, паралельна редакція якого з 1907 р. запрацювала у Києві, інформував читачів про вихід з друку періодичних та інших видань НТШ, перш за все його *Записок, Історії України-Руси* з анотованим змістом шести томів. Згодом аналогічні повідомлення друкували *Украинская жизнь* (Москва), *Записки Українського наукового товариства* (Київ) та ін.

Звужений характер обертання видань НТШ зумовив незначну обізнаність з ними представників ліберальної російської громадськості. Як показало анкетування, проведене у 1912–1914 рр. редакцією *Украинской жизни*, більшість анкетованих не були обізнані з виданнями НТШ. Водночас ті з них, що були пов'язані з Україною родинними зв'язками (М.І. Туган-Барановський, Є.М. Трубецкой, Ф. Корш та ін), засвідчили інтерес до української науки.

Крім титульного видання НТШ мало ще більше десятка інших спеціалізованих науково-галузевих видань. Збірники наукових секцій товариства етнографічного і природничо-медичного спрямування користувалися високим попитом. Директор Музею антропології та етнології ім. Петра Великого при Петербурзькій Академії наук В. Радлов 5 травня 1904 р. у листі до НТШ просив надіслати томи *Матеріалів українсько-руської етнології* з працею *Гуцульщина* В. Шухевича, Історичний музей (Москва) з вдячністю сповіщав про одержання замовленого збірника *Матеріали до Українсько-руської етнології* [9, спр. 114, арк. 2, 4].

153

У 1909 р. НТШ отримало в обмін на видання Математично-природописно-лікарської секції російські спеціалізовані часописи *Хирургия*, *Вестник общественной гигиены*, *Судебная и практическая медицина*, *Биологическая лаборатория* (Санкт-Петербург), *Записки Русского технического общества*, праці Харківського математичного товариства та ін. У 1912 р. ініціативу проявило Товариство природодослідників Київського університету, Товариство дослідників Волині (Житомир), Хорватське природознавче товариство (Загреб), бібліотека Військово-медичної Академії (Петербург) та ін. У 1913 р. збірник наукових праць Математично-природничої секції розсилався 71 науковій установі світу [підрах. за: 8, 1914. – Ч. 57. – с. 34–45]. Okремо варто відзначити інтерес до видань НТШ природничого спрямування українських студентських громад навчальних закладів Варшави, Кракова, Петербургу, Вільна. Наприкінці 1912 р. з виходом у світ видань Бібліографічної комісії НТШ у обмін з Львівським НТШ вступило одеське Бібліографічне товариство, яке до 1917 р. було єдиним у Східній Україні.

Певний інтерес становить питання про вільний продаж видань НТШ через книгарні. Вважається, що книгарні НТШ були відкриті у Києві, Харкові, Катеринославі і, ймовірно, Катеринодарі. Загалом про організацію продажу видань НТШ у Росії достовірної інформа-

ції обмаль. Тому обмежимося лише констатацією факту, що з 1899 р. у Києві діяв магазин видавництва «Вік» та *Киевской старины*, який брав до продажу видання НТШ. З 1910 р. на правах філії київської книгарні почала працювати книгарня НТШ у Харкові. Особливістю книжкових крамниць у Східній Україні було те, що вони офіційно оформлювалися як власність приватних осіб зокрема Ф. Красицького та І. Безкровного. У Катеринославі книгарня власниці Лозинської, що розміщувалася у центрі міста, за спостереженнями Дмитра Дорошенка, не цуралася української книжки [6, с. 512]. Видання НТШ продавалися також в українській книгарні Санкт-Петербурга, яка була відкрита у 1912 р. Це була перша українська книгарня за межами етнічних українських земель.

Широкого обігу україномовні видання у Росії не мали. Повністю подолати негативізм стосовно наукової продукції НТШ не вдалося оскільки він зумовлювався політичними мотивами, живився упередженнями, фобіями та стереотипами професури університетів, актуалізатором яких на початку ХХ ст. був професор славистики і цензор

154

— Т. Флорінський.

З самого початку науково-видавничої діяльності НТШ намагалося транслювати інформацію про свою діяльність у німецькомовний науковий світ. До Першої світової війни німецька мова мала статус мови європейської науки. Вона гарантувала інтеграцію у європейське наукове поле результатів національних наукових досліджень багатьох країн, сприяла знайомству широкого загалу з доробками відомих на національних теренах дослідників – І. Франка, І. Горбачевського, І. Пулюя, С. Дністрянського, С. Рудницького, С. Томашівського, які часто друкувалися у німецьких фахових виданнях Австро-Угорщини, а праці І. Франка з'являлися також і в німецькомовній пресі США. Значимою подією було видання у Лейпцигу німецькою мовою першого тому *Історії України-Руси* Грушевського під назвою *Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes* / М. Hruschewskij. (Leipzig, 1906. – Bd. I. – 754 S.).

Важливу інформаційно-транслюючу функцію у науковому середовищі виконував німецькомовний варіант *Хроніки НТШ*. Деякі збірники наукових праць Етнографічної комісії подавали анотації статей німецькою мовою. За пропозицією В. Гнатюка і З. Кузели НТШ увійшло до *Folkloristen Forscherbund* (Союз фольклористів).

З метою ширшого ознайомлення світу з українською історією і культурою у Відні було засновано *Ruthenische Revue*. Крім публіцистики і літературних творів видання містило також статті наукового та науково-інформаційного характеру. Діапазон розповсюдження журналу включав понад 150 редакцій європейських періодичних видань [3, с.108–116].

Завдяки широкому колу наукових контактів Ф. Вовка (Волкова), який в 1887–1906 рр. мешкав у Парижі й довершував тут свою освіту у галузі антропології, став членом Антропологічного та Історичного товариств, входив до складу редакції журналу *L'Anthropologie*, вдалося налагодити обмін з низкою французьких та бельгійських наукових асоціацій. У 1900 р. вчений брав участь в облаштуванні археологічного відділу Всесвітньої виставки у Парижі. Як член НТШ він представляв українську науку на з'їздах науковців, які проходили у Парижі на межі XIX–XX ст., публікував інформації про український культурний рух у паризьких часописах *Le moniteur des nationalité i Russian Review*.

155

За сприяння Вовка у 1897 р. започатковано книгообмін з численними французькими, бельгійськими народознавчими товариствами та академіями наук південнослов'янських народів. У березні 1899 р. контакти Ф. Вовка дозволили НТШ обмінювати свої видання з американськими етнологами та антропологами з Смітсонівського інституту й Національного музею у Вашингтоні. Вчений секретар Музею Юрій Адлер у листопаді 1899 р., повідомляючи НТШ про отримання першого тому *Матеріалів до етнології українсько-руської*, писав, що етнологічні публікації НТШ використовуються Музеєм й висловив сподівання на продовження книгообміну [9, спр. 115.– арк. 4 – 5, 9]. Також НТШ встановило кореспондентські зв'язки з Національним музеєм Коста-Ріки, Австралійським музеєм у Сіднеї та ін.

Якщо у травні 1897 р., відповідаючи О. Кониському на питання, чи веде НТШ обмін з західноєвропейськими науковими установами, Грушевський дещо роздратовано констатував: «...хочете аби стояло (питання - 3.3.) про обмін з Парижем – там ми ні з ким не обмінюємось – з Берліном ні з ким – з Римом – ні з ким, в Відні лише з Ягичовим архівом» [7, с. 64], то невдовзі, як бачимо, картина інформаційно-наукових комунікацій НТШ суттєво змінилася. Пізніше кореспондентські зв'язки були встановлені з Гарвардським, Колорадським, Каліфорнійським (Берклі) університетами США [9, спр. 909.–

арк. 2, 3 – 4, 10, 18]. Так, від менеджера наукового видавництва Університету Берклі у 1910 р. надійшла заявка на попередні томи 9-ти видань НТШ, зокрема на перші десять випусків секційних збірників, 1-9 томи *Матеріалів української етнології*, 25 томів *Етнографічного збірника*, 24 томи *Руської історичної бібліотеки* [9, спр. 909. – арк. – 10]. Науково-інформаційними виданнями НТШ обмінювалося також з Бібліотекою Конгресу США та Міжнародним бюро видавництва у Вашингтоні [8, 1914. – Ч. 57. – с. 44], фольклорними й етнографічними збірками – з Гарвардським університетом.

Міжконтинентальний обмін НТШ вело через посередництво Бюро міжнародних книжкових обмінів у Парижі, Центральної царсько-королівської статистичної комісії у Відні, Служби вільного книжкового обміну при Смітсонівському інституті у Вашингтоні.

156 — Про рівень інтеграції НТШ у світовий науково-видавничий рух свідчать наступні дані. У 1911 р. НТШ здійснювало книгообмін з 26-ма академіями наук, зокрема з Російською (Санкт-Петербург), Польською (Краків), Хорватською (Загреб), Сербською (Белград), Болгарською (Софія), Французькою (Париж), декількома італійськими, німецькими та ін. Упродовж 1913 р. НТШ мало взаємний обмін виданнями з 236 науковими товариствами, університетами, бібліотеками та редакціями наукових часописів чотирьох частин світу – Європи, Азії, Австралії та Америки. До бібліотеки НТШ надходили праці з найрізноманітніших галузей знань, друковані 23-ма мовами. НТШ таким чином встановлювало діалог з культурою і наукою Європи і світу. Завершувався час, коли інформація від української автури на західну аудиторію практично не поступала.

Підсумовуючи картину циркуляції видань НТШ в міжнародному інформаційному просторі, можна зробити висновок, що воно успішно включилося у систему наукових корпоративних зчеплень й тим самим маніфестувало себе як установу академічного типу. Дотримуючись нормативних академічних процедур і спираючись на сформовані національні та міжнародні інституції НТШ цілком опанувало комунікативним потенціалом, використало найрізноманітніші форми і можливості для розповсюдження інформації про мету і результати своєї діяльності. Контакти між українськими вченими і державними науковими закладами різних країн підживлювалися спільністю професійних інтересів, що певним чином долало атмосферу за-

мовчування, мовні бар'єри, дискримінаційні митні тарифи та інші перешкоди на шляху просування української науки і культури.

Джерела та література:

1. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митр. Дикарева // Записки НТШ. Під ред. К. Ступинського й І. Крип'якевича. – Львів.– 1929. – Т. 150. – С. 338–390.

2. Грушевський М. Новий кордон // Твори у 50 т. Серія : Суспільно-політичні твори (1894–1907). – Львів: Світ, Т. 1. – С. 344–348.

3. Зайцева З.І. Україна початку ХХ століття у німецькомовному інформаційному просторі // Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент: зб. наук. праць. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. – Вип. 3–4. – С. 100–120.

4. Киштымов А. Пересечение параллельных: М. В. Довнар-Запольский, М. С. Грушевский и «Записки Наукового товариства імені Шевченка» // Пятая Міжнародная Доўнараўскія чытанні: Міжнародная навук. канф. (2005, Рэчыца, 22-23 верасня): [прысвеч. дзейнасці і навуковай спадчыне вучонага-славіста М. В. Доўнар-Запольскага і гісторыі Рэчыцкага края: матэрыялы] / Рэкал.: В.М. Лебедзева (адк. рэд) і інш. – Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2005.– С. 62–78.

5. Купчинський О. Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства ім. Шевченка. 1892–1940 рр. Міжнародний аспект // З історії Наукового товариства ім. Шевченка. Зб. доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів. – 1998. – Т. 10.– С. 16–23.

6. Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського / підг. до друку Л. Винар, С. Панькова // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4. – С. 507–517.

7. Листування Михайла Грушевського. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто.– 1997. – Т. 1. – 398 с.

8. Хроніка НТШ.– Львів: НТШ. – 1905 –1914.

9. Центральний державний архів України у Львові.–Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка.– оп. 1.